

kellenének, kik a magyar közoktatásügynek vagy éppenséggel az egységes magyar közművelődésügynek méltó képviselői volnának a vidéken, a végeken.

6. Ha ezeket a hivatalokat jól és nem sokára megteremtik, illetőleg a mostaniaknak átalakítása útján megszervezik, bennük kulturánknak az a resztaurációja, melynek a háború után nálunk mindjárt meg kell kezdődnie, igen jelentékeny, igen hathatós eszközökhöz jutna. A magam részéről ezeknél alkalmasabbakat és jobbakat az előttünk levő nagy célokra alig tudok elképzelni.

7. Ez az átalakítás, újjászervezés, illetőleg teremtés azonban mai partiális törvényeinken belül, hozzászámítva ezekhez a tervezett középiskolai törvénynovellát és polgáriskolai törvényt is, nem hajtható végre. E célból külön törvényre volna szükség «A tankerületi királyi főigazgatókról». Ez a törvény egészen rövid szövegű lehetne. Négy-öt paragrafusból állana, mely nagyjában megjelölné az új, illetőleg újjászervezett hivatalok feladatát és az alája tartozó iskolák körét, a részleteket pedig egy rendeleti úton kibocsátandó szabályzatra hagyná.

8. Ilyen kisméretű törvényjavaslatot könnyen lehetne a legközelebbi országgyűlési ülések valamelyikén letárgyalni. Volna ennek ép oly — sokunk szemében nagyobb — jelentősége, mint akár a földgáz, akár pedig a pénzügyi középpont ügyének. A közgazdasági dolgok mégis csak kérgét, bár természetesen nélkülözhetetlen kérgét, teszik a nemzeti élet fájának, a közművelődésiek ellenben agyvelejét, életnedvét, virágját is, gyümölcsét is egyszerre.

Ismételve mondom, hogy meggyőződéseim szerint ezek az újfajta főigazgatói hivatalok, ha őket jól szervezik, arra méltó emberekkel töltik be és működésükben a kellő módon előmozdítják, elsőrendű szerveivé lehetnek annak az új nemzeti kulturális életnek, melyet annyian epedve várunk és amelynek a háború után minél előbb, minél nagyobb frissességgel és erővel meg kell indulnia.

WALDAFFEL JÁNOS.

A HÁBORÚ ÉS A NYELVEK.¹

Művelődéstörténeti adatok. — Első közlemény.

I. 1. Az élő nyelvek tanítása, tanulása, általában használata, egyike azoknak a háborús kérdéseknek, amelyek mostanában min-

¹ A Magyar Pædagogiai Társaságban 1915 november 20-án tartott előadásnak bővített kiadása.

denkit foglalkoztatnak : a tudóst és a szakfolyóiratokat, a laikus nagyközönséget és a napilapokat. Ezen ne csodálkozzunk : a mindent átható háború legközvetlenebben gondolkodásunkra hat, ami viszont élő vagy írott szó útján jut kifejezésre. Van erről már temérdek cikk, nagy csomó körkérdés (interview) s ma-holnap megjelenik problémánkról az első, természetesen német, könyv is. Pedig, ha elfogultság nélkül vizsgálónk a kérdést, egyetlen rövid mondattal felelhetnénk rá. Csak azt kellene kérdezni, hogy voltaképpen miért tanítottuk eddig, a háború kitöréséig, az élő idegen nyelveket? Nyilván, mert szükségét éreztük. Ennek a szükségnek pedig több oka volt : az illető nemzet irodalmának megismerése remekműveinek olvasása útján ; tudományos munkák megértése a továbbképzés érdekében ; szóbeli nyelvkészség a személyes érintkezés kedvéért, írásbeli a levelezés végett stb. Hogy ez a többféle szükséglet, megannyi célja a nyelvtanulásnak, mennyiben változott a háború tapasztalásai és eredményei következtében, azt alább egyenként megvizsgáljuk. Egyelőre elég megállapítani azt, hogy noha egyik-másik cél fontossága módosult, ez az eltolódás nem egyértelmű valamennyi cél megsemmisülésével. Tehát egész általánosságban már eleve kimondhatjuk, hogy az idegen nyelvek tanulásának szüksége reánk, sőt valamennyi nemzetre, még a németre is, változatlanul fennáll. Sőt, bármily különösnek és ellenmondónak tessék, hozzátéhetjük, hogy a háború a nyelvtanítás mellett szóló eddigi érveket még újabbal gazdagította : magának a háborúnak, a hadviselésnek érdekeivel.¹

Mielőtt részletes fejtegetésekbe bocsátkoznánk, szükséges, hogy tárgyunkat eleve áttekinthessük, mert «*A háború és a nyelvek*» szerteágazó, változatos problémája hatalmas területet ölel fel, melynek egy-némely része csak közvetve tartozik reánk pedagógusokra. Ezenkívül az idevágó adatok máris annyira felhalmozódtak és napról-napra még folyton oly rohamosan gyarapodnak (Tatsachenflut!), hogy pusztán ezeknek tervszerű értékesítése is megkívánja az adatok rendszeres osztályozását, a probléma kereteinek megállapítását, megszorítását. Erre irányul a következő kísérlet, mely, úgy véljük, mint vázlat sem lesz egészen érdekesség híján.

¹ A Frankfurter Zeitung dec. 3. sz. felemlíti az angol miniszterek hiányos nyelvismereteit, ami miatt a flandriai angol-francia hadvezetésben és a párisi konferenciákon oly fontos szerep jutott — a szótáraknak. Viszont a németek az elesett Pégoud tiszteletére egyik légi járóművükből Chavannes sur l'Etang elzászi falu felett koszorút hajítottak le, amelynek szalagján kifogástalan franciasággal ez a felírás volt olvasható : «*A Pégoud mort en héros ! Son adversaire.*»

2. *A nyelvprobléma rendszere.* A nyelvek ügyét a háborúban és a békében a következő szempontok, illetőleg tényezők szerint tanulmányozhatjuk: A) *Nyelvtanítás, tanulás és gyakorlás:* a) az iskolán belül (kiskorúak); b) az iskolán kívül (felnőttek). A háború hatása a cél kitűzésére, módszerre, tanterv készítésére. Hogyan igyekeztek a háborút az idegen nyelvek tanításában értékesíteni? Tűzások. B) *A nyelvek értékelése, rangsora.* Nyelvtanulás és erkölcsi gyarapodás. A nyelvtudás mint (világ)politikai, közművelődési, közgazdasági (kereskedelmi) tényező. Most a nyelv is politikummá lett. A nyelvek vándorlása, térfoglalása: nyelvkedvezés és nyelvüldözés. Nyelvi világrajongás, nyelvtisztaság. C) *A háború hatása a nyelvre, stílusra* (jórészt a nyelvtudományra tartozik): katonai kifejezések túltengése, feledésbe ment szavak felélesztése, egészen újak keletkezése, az újságok nyelve. D) *Különböző nyelvek.* Az anyanyelv nemzeti jelentősége (nemzeti és nemzetiségi tudatosság), térfoglalása külföldön. Az élő nyelvek művelődési és közgazdasági fontossága (iskolanemek és életpályák szerint). Az ellenségek és nemzetiségek nyelvei (nálunk). A holt nyelveknek a) abszolút, b) viszonylagos jelentősége. A középiskolai reform nyelvtengelye (humanisztikus gimnázium, reáliskola, reálgimnázium). Megalkuvás az élő és a holt nyelvek között amazok javára. Ezek után rövid tételbe foglaljuk össze a való adatokon felépülő elméleteknek főbb eredményeit.

II. 3. *A nyelvtanítás célja.* Hogy az élőnyelvek tanításában minő célt vagy célokat kövessünk, az a szakirodalomnak valóságos tengeri kigyója, vagy ha tetszik: fából vaskarika. De talán legtalálhatóbban kényszerzubbonyal hasonlíthatnók össze az ebbeli hagyományos és túlzott követeléseket, amelyek a szóbeli készségen és írásbeli gyakorlottságon kívül még az írásművek olvasását és megértését is felvették. A háború az élőnyelveknek ezt a gordiusi csomóját is kemény huszárvágással megoldotta; látókká tett és tisztító tüze szebb jövővel kecsegtet. A túlzott, de be nem váltható követeléseket a bár mérsékeltek, de megvalósíthatók fogják felváltani; a lehetséges helyébe a szükséges lép, aminek tanítványaink érdekében mi tanárok örülünk legjobban. Ez a tehermentesítés végső eredményben magának az iskolának lesz javára. Nem szorul ugyanis bizonyításra, hogy — legalább a következő egy-két évtizedben — az élő idegen nyelvek szó- és írásbeli használatának szükségessége erősen meg fog csappanni: az írásbeli érintkezés csak lassan fog feléledni, a személyes és szóbeli még lassabban. Nem szeretnék ugyanabba a túlzásba esni, amelytől az olvasót óhajtanám megóvni, vagyis éppenséggel nem akarok minden beszédet és írást kiküszöbölni, hanem ezek részére az eddiginél jóval szerényebb (de egyúttal megvalósítható) célokat kitűzni és lemondani

arról a pedagógiailag beteges és nemzetközileg immár felesleges törekvéstől, hogy ezen a téren messze túlszárnyaljuk mai ellenségeinket, aminthogy eddig tettük. A jövőben a szó- és írásbeli érintkezés dolgában a kölcsönösség, az egyenlő jogok és köteleességek alapjára helyezkedve, az lesz a helyes, a méltányos megoldás, ha a nemzetközi viszonylatban ki-ki a maga anyanyelvét használja, illetőleg egy ismert világnyelvet, és emellett társának nyelvét megérti. Ezt a megoldást nem ma hangoztatom első ízben (l. «Das Sprachen-Minimum» című cikkemet a Zeitschrift für lateinlose höhere Schulen 1897: 214—218. l.), de felette tanulságos, hogy mostanában egy svájci tanár is megpendítette (l. Neue Zürcher Zeitung 1915, 1348. sz., okt. 10.); sőt Wilamowitz-Moellendorff abban a rektori beszédben, amelyet a berlini egyetem idei megnyitása alkalmával mondott, utal arra, hogy a tudományos érintkezésnek ez a módja már száz évvel ezelőtt megvolt. De térjünk vissza az élőnyelvek tanításának jövőbeli főcéljához. Ez, gondolom, nem lehet más, mint a kiváló gonddal kiszemelt írásműveknek tanulmányozása. Ha a franciában, esetleg az angolban és olaszban erre szorítkozunk, éppen nem lesz szükség az óraszám fel-emelésére; esetleg lehetővé tesszük az ellenkezőt. Azonban már itt megemlítem, hogy ugyanilyen várakozó reménységgel tekintek a klasszikus nyelvek felé, amiben senkisem sejtethet holmi burkolt mérényletet, mihelyt arra a háború által ránk kényszerített magasabb álláspontra emelkedik, amelyen a múlt, a jelen és a jövő jogos követeléseit elfogulatlanul képes összevetni és mérlegelni (l. még: 17. p.).

4. *A módszer kérdése* (v. ö. «Der Krieg und die Methode» c. cikkemet a Deutsches Philologenblatt 1916. évf. sz.). Első tekintetre különösnek tetszhetik, hogy mi a háborúval kapcsolatban még a nyelvtanítás módszereit is szóvátesszük. Mihelyt azonban meggondoljuk, hogy valamely tantárgynak módszere szervesen kapcsolatos a részére kitézött céllal és hogy a háború, mint láttuk, az élőnyelvek tanításának célját lényegesen befolyásolta, módosította, már nem csupán érthetőnek, hanem megokoltnak, sőt szükségesnek fogjuk tartani, hogy az új célkitűzéssel együtt az ahhoz vezető legjobb módszerrel is foglalkozunk. Minthogy pedig a nyelvtanítás és nyelvtanulás gerince ezen túl előreláthatóan a rendszeresen felépített olvasmányok és nagy gondtal kiszemelt remekművek sorozata lesz, közeli végét jósolhatjuk annak a már amúgy is ingó és korhadozó, túlzott és nem ritkán együgyű szertelenségekben tetszelgő direkt módszernek, mely már az alsó fokon az élőbeszédre vetette a fősúlyt és azzal hivatkozott, hogy a növendéket az illető nyelven gondolkodni is megtanítja. Még szerencse, hogy a magyar elme e képtelen követeléssel szemben nem csekély ellenállást fejtett ki, úgy hogy a nemzeti gondolkodáson nem

esett csorba. Az egyszerű és a tanítással kapcsolatos társalgást, amelynek elsajátítása szüntelen ismétlés révén amúgy sem kerül sok fáradtságba, mi sem akarjuk a jövőben számúzni, de mint fő- és öncélnak nincs többé helye. Ezt az olvasmány, az idegen szöveg alapos megértése fogja elfoglalni, ami egyúttal régi jogaiba helyezi vissza a le-sajnáltnyelv-tant és ezzel az egész tanításnak nyelvileg és egyben pedagógiailag komolyabb jelleget biztosít. Az olvasmányi központ kellő kiemelése mellett még mindig tág tér nyílik az egyéni módszer-tani ügyesség érvényesítésére, aminthogy nem tartanók célra-vezetőnek, hogy a lelkiismeretes tanárnak módszerbeli szabadságát túlságosan lenyűgözzük. A guvernáns-rendszer alkonyát, legalább pillanatszerűen, máris egy másik túlzás váltja fel, melyet egyoldalúságánál fogva szintén nem helyeselhetünk. Értjük azt az eljárást, mely az idegen nyelvek tanítását, tanulását egészen a háború és a háborús irodalom szolgálatába állítja. A németeknél egész irodalma támadt e háborús nyelvtanítási módszernek, melynek osztrák példája az a «*Kriegsfranzösisch*», amelyet Hammer bécsi tanár mutat be az ottani «*Verordnungsblatt*» mellékletén, ahol t. k. a cs. és kir. és a német vezérkari jelentések francia fordításaival találkozunk. Bizonyosra vesszük, hogy a háború lezajlása után ezek eltűnnek és majd csak mint a nagy idők érdekes kuriozumai szerepelnek.

5. *A tanárképzés.* Sok szó esett mostanában és esik még arról a súlyos kérdéstről, hogy az alapjában megváltozott viszonyok mellett miként történjék majd a modern-filologusok szakszerű kiképzése, akikben nálunk néhány év óta, sajnos, amúgy is érezhető hiány van. A német nyelv dolgában nincs miért aggódni: ez a tanulmány kellő buzditással és támogatással az eddiginél is jobban fellendülhet, mert ennek útjai, módjai, eszközei megsokasodtak és elevenebb életre keltek. Az angollal és olasszal eddig sem törődünk túlságosan, tehát maradna a francia, amelynek a helyzete határozottan rosszabbodott, úgy hogy, legalább egyelőre, bizonyos kényszerű kiegészítő eszközökhöz kell folyamodnunk. «Az élő nyelvek tanárai, mint általában minden tanár részére, a továbbképzésnek legfontosabb forrása — írja K. Wehrmann (Die Neueren Sprachen 1914: 129. l.) — a személyes tanulmányozás, saját megfigyelés, a magános munka.» Ez csak részben, sőt legkisebb részben illik az élőnyelvek tanárait, akikre már csak a helyes ki-ejtés és nyelvkészség szempontjából most és ezentúl sem lehet le-kicsinyleni a háború előtt első helyen hangoztatott követelést, hogy az illető országban jártak legyenek. Ennek pótlására Bechtel Adolf az egyetemi lektorok előadásaira, magántanfolyamokra és a közokta-tásügyi hatóság által a tanárjelöltek részére szervezett, született francia és angol tanerők vezetése alatt álló gyakorlókörökre (Übungsvereini-

gungen) hívja fel a figyelmet.¹ Ezt célszerűen kiegészíthetnők még itthon rendezendő továbbképző szünidei tanfolyamokkal, kiváló honi, esetleg most vagy később rendelkezésre álló francia (angol) szakférfiak közreműködésével. Ideig-óráig kiegészíthetne a franciát illetőleg Sváje, az angol nyelv dolgában esetleg Amerika.

III. 6. A nyelvek értékelése. A háború által a nyelvek terén felvetett egyik kérdés így szól: Helyesen értékeltük-e a különböző nyelveket általában és különös tekintettel hazai viszonyainkra? Ezen a téren felette érdekes és egyetemes tanulság kínálkozik egy hagyományos tévedés alakjában, amelyről a háború rántotta le a leplet. Mi, nemkülönben a németek, pedagógiai becsületességünkben odáig mentünk, hogy az élő nyelvek ismeretének évtizedeken át folytatott hangoztatásával mintegy észrevétlenül dicsérői, sőt magasztalói lettünk az illető népeknek: kulturájuknak, erkölcsüknek, intézményeiknek. Sőt odáig jutottunk, hogy az eredeti célt: az illető nyelv ismeretét már csak eszköznek tekintettük ez utóbbi «magasabb» (erkölcsi?) célok elérésére. Ezen változtatni kell és tisztába kell jönnünk azzal, hogy itt két különböző dologról van szó, amelyeknek céljai is kétfelé válnak. Teszem, valaki igen jól tudhat franciául és nem ismerheti a francia kultúrát; vagy ha ismeri, nem tartja nagyra. Megfordítva, egy másik felette járatos lehet a franciák nemzeti, irodalmi és művelődési történelmében, ennek alapján a népet is elsőrendűnek tarthatja, de a nyelvet nem bírja. Kérdés már most, hogy az iskola mihez tartsa magát? A válasz alig lehet kétséges. Minthogy a tanterv is német, francia stb. «nyelv és irodalom» tanítását említi és a cél kitűzése is ezekre vonatkozik, világos, hogy az iskolában elsősorban nyelvet (mint alárendelt rész ennek keretébe tartozik természetesen a nyelvten is), azután irodalmat kell tanítani. Igaz, hogy ez előkészít ama második területre, sőt vele némileg összefügg, de — úgy gondolom — hogy a mostani háború előzményei és lefolyása az utóbbi irány lelkes híveit. (akik közé magam is tartoztam) meggyőzhetik arról, hogy itt minden túlzás felesleges és káros és leghelyesebb, ha beérjük alkalmi utalásokkal, a többit pedig a tanuló ítéletére bizzuk. Az iskolának aligha lehet hivatása, hogy a népek erkölcsi osztályozását, rangsorát szóvá tegye; még kevésbbé, hogy idegen népek erkölcsi vagy szellemi fölényét a miénk rovására kiélezzze, kidicsérje. A mai érettebb ifjúságra ilyen ítéleteket nem szabad és nem lehet ráerőszakolni; a jövő nemzedékre még kevésbbé. Az az erős nemzeti felbuzdulás, mely

¹ V. ö. Die Stellung der Neuphilologen zu Frankreich und England (Zeitschrift f. d. Realschulwesen, 1914 dec., 710—715. l.). — Der Krieg, die Sprache und die Sprachen (u. o. 1915, 406. l. f.).

a háború hatása alatt mindenütt mutatkozik, nem tűri el, hogy más nemzeteket erkölcsileg magunk fölé helyezzünk. A magyar ifjúságban, ha valaha, úgy most kell és lehet teljes joggal azt az erős meggyőződést elhinteni és ápolni, hogy a magyar nemzet külön sok másnál és vére árán igazolta, hogy a legkiválóbbak mellé sorakozik.

Ne quid nimis. Az ember természete túlzásokra hajlik és végletekben keres kielégítést. Csak emlékezzünk vissza, hogy a háborút megelőzőleg mekkora csodálattal öveztük a nagy nyugati nemzeteket és valóságos kultuszt üztünk mindennel, ami rájuk tartozott. A külföldnek vak bálványozásában alig ismertünk határt és még egyoldalú s ránk sértő tartalmú olvasmányok és idegen hazafias költemények tárgyalásától sem riadtunk vissza, amit most a magyar és német pedag. sajtó utólag megállapít (l. pl. *M. P.* 1915: 380—381. l.). Ez a szertelen külföldieskedés nemcsak nálunk harapódzott el, hanem a franciákkal és angolokkal szemben a németeknél is. Most pedig egy csapással az ellenkező végletbe engedjük magunkat sodortatni s még a higgadt németek is tűzzel-vassal küzdenek a hirhedt *Ausländerci* ellen. Folyóiratainkban (pl. «Die Neueren Sprachen») az egyik az angolt, a másik a franciát akarja örökre száműzni a német iskolák tantervéből, ami remélhetően csak múló tünetnek fog bizonyulni (l. még Nyelvtisztaság, az V. fej. végén).

7. *Quo vadis?* — *A nyelvek rangsora.* Tudományos, de még inkább gyakorlati szempontból érdemes azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy a háború tanulságai és eredményei milyen kihatással lesznek majd az egyes élő nyelvek értékelésére. Ezt a kérdést általánosságban nem lehet eldönteni, hanem már eleve kettős megkülönböztetésre van szükség. 1. A nyelveknek abszolút értéke, továbbá relativ fontossága az egyes nemzetekre nézve. 2. Maguk a nyelvek különböző szempontok szerint becslendők meg és fel; így belső (szellemi, ethikai) értékük, továbbá külső (utilitarisztikus, közgazdasági) alkalmazásuk szerint. Bizonyos továbbá, hogy a nyelveknek rangsora nemzetek szerint más és más lesz.

Ami valamely nyelvnek belső értékét illeti, kimondhatjuk, hogy ezen a háború mitsem változtatott. Különben is Shakespeare és Milton, Racine és Corneille, Dante és Tasso nem bűnösök ebben a világtudásban, amelyet Grey, Poincaré és Sonnino zúdítottak az emberiségre. A nyelvekben és irodalmakban rejlő erkölcsi értékeket ez nem érinti és azok örökké a világirodalom kincsei maradnak.¹ Egészen másként

¹ Még a háború elején, 1914 szept.-ben, egész Németországot foglalkoztatta ez a nemzeti körkérdés, vajjon a nemzeti felbuzdulás nagy napjaiban illő-e, hogy a berlini Deutsches Theater előadja Shakespeare-t. Ime

áll azonban a dolog, mihelyt a nyelveket külső vonatkozásaikban tekintjük. Itt ahány nyelv és nemzet, annyiféle a viszony. A háború körülhatárolt szava ilyen vonatkozásban valóban nagy átalakulásokat fog eredményezni, valóságos *nyelvvándorlást*, melynek hullámzó útjait a térképen máris követhetjük.

8. *Nyelvtanulás és erkölcsi gyarapodás.* A népek kettős: nyelvi és erkölcsi értékelését illetőleg nekünk magyaroknak különbséget kell tenni a németek és a főbbi nemzetek között. Érdekes paradoxon kínálkozik itt, mely az olvasó előtt nem szorul magyarázatra. Gondolatomat világosan és kissé kíméletlenül így fejezném ki: német részről az erkölcsi tanulságot és nyereséget helyezzük első sorba, a nyelvit és szellemét a másodikba. Nem mintha ez utóbbiakra nem lenne szükségünk, hanem azért, mert ez már régóta megvan és tőle, még ha akarnánk, sem tudnánk szabadulni. A többiekre nézve (franciák, angolok stb.) a megfordított sorrend a megokolt. Ennek a követelésnek belső jogosultságát és nemzeti szükségességét mindegyikünk érzi. Aki nálunk a német nyelvet és kultúrát félti, az vagy nem ismeri a viszonyokat és állapotokat, vagy szándékosan másítja meg a valótényállást. S ha már egyszer belefogtam ennek a kényes ügynek taglalásába, amit elsőrendű fontosságánál fogva kötelességszerűen nem is volt szabad mellőznöm, ki kell mondanom, hogy a jövőt illetőleg bizonyos nyomasztó érzés vesz erőt rajtam,¹ amely már más oldalról is kikívánkozott.² Mi, akik állandóan éber figyelemmel kísérjük a német viszonyokat, nap-nap után tanulunk annak a világtörténelmi jelentőségű fellendülésnek; mely ezt a hatalmas népet ezekben a nagy időkben áthatja és amely az emberi tevékenységnek minden

néhány jellemző válasz. A birod. kancellár: «Shakespeare az egész világé». Bülow herceg: «Mi Shakespearet rég lefoglaltuk magunknak és többé nem adjuk ki». Ugyanakkor Wilamowitz-Moellendorff nyilvánosan kijelenti, hogy a francia nép voltaképpen békés hajlamú és az orosz muzsik is ártatlan a háborúban. Shakespeare születésének 300. évford. alkalmából (1916 ápr.) a berlini Deutsches Theater és a mi Nemzeti Színházunk ünnepi előadásorozatát rendezett Sh. műveiből.

¹ A M. P. T.-ban 1914 okt. 17-én tartott előadásomnak egyik tétele így szól: «Nemzeti kultúránk fejlődésének, önállóságának és függetlenségének érdekében kellő határokat kell szabni az előreláthatóan és remélhetően kialakuló német szellemi fölénynek» (l. M. P. 1915, 52. l.).

² A *háború és a pedagógia* c. tanulmányában Imre Sándor ejtette ki ezt a szót: «... s most csaknem megalázkodunk lelkiileg Németország előtt!» (Budapesti Szemle, 1915, okt., 143. l.). Ugyanott néhány sorral feljebb «az érdekek bonyolódását» említi. V. ö. még Náday Pál cikkét «A német nyelvszata» (Huszadik Század, 1915 dec.).

terén megnyilatkozik. Mi olvassuk és halljuk, mint forrnak össze újra és az eddigit messze felülmulva a különböző német államok a «deutscher Reichsgedanke» hatalmas eszméjében, amelynek egyik kiágazása a *deutscher Reichsschulgedanke*; sőt tudjuk, hogy ennek medréből ki lépve már a *Weltreichsgedanke* és *Weltreichsschulgedanke* foglalkoztatja őket. Mi teljes megértéssel és méltánylással viseltetünk e valószínűs kultúr-imperialisztikus törekvések iránt, ámde mint hű és értékes szövetségesek azoknak mifelénk kellő határokat óhajtunk szabni, s kívánjuk és reméljük, hogy e tekintetben kellő belátással fogunk találkozni. Figyelmem ez utóbbi időkben önkéntelenül is ráterelődött régebbi irodalmunknak egy értékes kisebb írására, mely most más irányban, az ifjúság katonai nevelését illetőleg is, felette időszerű. Sűrűn forgattam Zrínyi Miklós grófnak «Az török áfium ellen való orvosságát» és elmélkedtem az «antidotumok»-on. Mi magyarok mindenkitől akarunk és tudunk tanulni: az egyiktől többet, a másiktól kevesebbet; többet a némettől, kevesebbet a franciától, angoltól stb. Tudjuk, hogy a kellő egyensúly fenntartása és minden egyoldalú és kizáró szellemi befolyásolás elhárítása érdekében továbbra is szükségünk van a francia, az angol és a többi nyelvekre. Így máris derengeni látjuk azt az újabb nemzetköziséget, az igazi középeurópai kultúr-internacionalizmust, mely nem válogatás nélkül öleli keblére az egész világot, hanem csak az igazi, a közös véres küzdelemben összeforrt barátokat. Ez a középeurópai kultúrhullám igazságának hatalmánál fogva folyton kiszélesíti medrét, átkerült egy új világrészbe és most hatalmasan hömpölyög végig Hamburgtól Bécsen, Budapesten, Konstantinápolyon keresztül Bagdadig. Ebben a kultúrhullámban a magyar léleknek, a magyar szellemnek és a magyar nyelvnek is meg kell adni az őt joggal megillető részt.¹ Mi a német nemzetet és kultúráját nem most fedeztük fel és annak befolyását évszázadok óta érezzük, talán kelleténél nagyobb mértékben is. Ugyanezt mondhatjuk a német nyelvről és irodalomról, mely nálunk mind belső értékét, mind külső hasznosságát tekintve, első helyen s valóssággal versenyen kívül áll. A háború legfeljebb igazolta azt, hogy szellemi és harctéri szövetségesünket jól választottuk meg s hogy ezt a szövetséget továbbra is ápolnunk kell. A német nyelv tanítása iskoláinkban már eddig is akkora helyet foglalt el, hogy ezt tetemesen aligha növelhetjük; legfeljebb arról lehet szó, hogy ezt a tanítást belterjesebbé, tehát eredményesebbé tegyük és az iskolanemek szerint jobban egyenlőssítsük (l. Tétélek). És hogy állunk a többi nyelvekkel, nevezetesen a fran-

¹ Ezeket a gondolatokat a németországi értelmiség részére bővebben kifejtettem a «Kulturgemeinschaft» c. cikkben (l. «Neue Jahrbücher» 1916, I. sz.).

ciával és az angollal? Az imént kifejtettük, hogy ezeknek a nyelveknek abszolút értéke, belső bece független a háborútól, a népléleknek azzal kapcsolatos és vele természetszerűen összefüggő megnyilvánulásoktól, a kormánytól, politikától stb. Ebben a tekintetben tehát változtatásra, újabb intézkedésre szükség nincs. A külső hasznossági szempont is megokolja ezeknek a nyelveknek további tanítását, tanulását, de menteni minden túlzástól és számolva a közel jövőben bekövetkező átalakulásokkal.

Míg nálunk az élő nyelvek rangsorában és iskolai megválasztásában alig várható lényeges változtatás, német szomszédainknál máris nagy port vert fel az angol-francia nyelv dilemma. Egy német tanférfiú (*O. Lohmann: Die neuere Philologie und der Krieg*, «Die Neueren Sprachen» 1915: 1. sz.) még a háború elején, nyilván első elkeseredésében és felháborodásában, meglehetősen szenvedélyes hangú cikket írt arról, hogy milyen szerep vár Németországban az élő nyelvek tanítására. Miután igen helyesen rámutatott ezek eddigi túlbecsülésére és a jelenségek alapján joggal utalhatott a «nemzetközi hangulat» kimúlására, nem éri be azzal, hogy a két nyelv (francia és angol) közül az egyiket szabad választás szerint kötelezővé tegye, hanem valóságos «Gott strafe Frankreich»-hangulattal imígy fakad ki: «Ugyan miért is foglalkoznánk a jövőben a franciákkal? Ennek a nyelvnek középiskoláinkból mindinkább el kell tűnnie, minél gyorsabban, annál jobb. Ezért az árért ez a háború a jövő nemzedékek részére még áldásszámba menne.» Majd önmagára cáfolva: «Az angolra már csak azért is szükségünk van, mert legveszedelmesebb ellenségünket csak így gyűrhetjük le.» Ugyanabban a folyóiratban többen szóltak a kérdéshez; így a júliusi számban (193—211. l.) *J. Clasen*, aki nagyon elcsodálkozik Lohmann indítványain és vele szemben azt ajánlja, hogy a megkezdett úton tovább kell haladni, mert az élő nyelvek és irodalmak ezután is leghathatósabb eszközei maradnak annak, hogy a népek egymást megértsék és megbecsüljék. Egyébiránt a tekintélyes folyóiratnak szerkesztői is szükségét látták annak, hogy az ápr. füzet borítékján ezekkel a szavakkal körvonalozzák álláspontjukat: «Nem látunk okot arra, hogy az élő nyelvek jelentőségéről és feladatáról táplált eddigi nézetünket általában megváltoztassuk. A francia és az angol nyelv nekünk németeknek, és a német nyelv a külföldieknek a jövőben bizonyára nem kevésbé lesz fontos, mint volt a háború előtt.» Ez a józan felfogás a háború 2. évében Németországban is mindjobban terjed és úgy érzem, hogy nekünk is szól.

IV. A nyelv mint politikum. A nyelvet, igen helyesen, élő szervezetnek mondják, mely fejlődik, nő és fogékony a külső behatások iránt. A háborúnak ilyen irányú befolyása a nyelvre, stílusra

feladatunk körén kívül esik és inkább a nyelvtudományra tartozik. Ebben a fejezetben és a következőkben a nyelv nem is szervezetként szerepel, hanem erőként és hatalomként, mely egyéb szellemi vagy anyagi erőkkel szövetkezve, a legkülönbözőbb területeken igyekszik érvényesülni.

9. *A nyelvek és a közgazdaság.* A háború folyamán mindinkább nyilvánvalóvá lett, hogy annak ősoka és a jövőre kiható rugója kiváltképpen közgazdasági természetű. Ez, nyilván, a nyelvkérdésben is érezteti hatását: egyesületek, nyilatkozatok stb. alakjában. A nyelveknek ezt a közgazdasági jelentőségét még az angol kalmárnép is felismerte. Az ottani kereskedelmi utazók egyesületének (Kingdom Commercial Travellers) 1915 jún.-ban tartott ülésén utaltak annak szükségességére, hogy a háború után az utazóknak külön tudományos, technikai és irodalmi műveltségére kell törekedni, mert «a legegyszerűbb módja annak, hogy valamely nép bizalmát megnyerjük, csakis az lehet, hogy a nyelvét megtanuljuk». Ők természetesen elsősorban a francia és az orosz nyelvet ajánlották. Az alább felsorolt egyesületek, úgyszintén a régebbiek (mint pl. a Deutsch-Amerikanischer Wirtschaftsverband) egészen vagy jórészt ennek a célnak szolgálatában állnak. Az osztrák főiskolai tanárok egy nyilatkozatban (l. Frankf. Ztg. dec. 27. e. l.) nyíltan állást foglalnak a középponti hatalmaknak gazdasági csatlakozása mellett. Ide tartozik még a svájci részről megpendített külföldi közgazdasági, ill. kereskedelmi attasék eszméje; a magyar, német és osztrák gazdák tanácskozása Budapesten jan. végén. Elsősorban a központi hatalmak gazdasági közeledése és szövetsége, amelynek érdekében máris számos értekezletet tartottak és rőpiratot, könyvet írtak.¹

Hogy valamely nyelv művelésében mennyire játszanak közre közgazdasági érdekek, azt Németországnak Törökországhoz való vi-

¹ Ezek közül a legteljesebb és legterjedelmesebb ez év jan.-ban jelent meg H. Herkner szerkesztésében: «Wirtschaftliche Annäherung zwischen dem Deutschen Reich und seinen Verbündeten» (Berlin, Duncker u. Humblot). E gazdasági közeledés érdekében több új folyóirat is keletkezett. Ilyen: Bécsben a «Wirtschaftszeitung der Zentralmächte», melyet Naumann szellemében szerkeszt dr. Paasche, dr. W. Exner, Kaltschow (bolgár), Hadji Alil Bei (török). Az «Europäische Staats- und Wirtschaftsztg.» inkább Németország világ gazdasági és világpolitikai érdekeit szolgálja; Berlinben a «Deutsch-Russischer Wirtschaftskrieg»; a bécsi keresk. múzeum kiadásában «Österreichische Monatsschrift für den Orient»; a Halmay Elemér szerkesztette «Kelet Népe» most Berlinben jelenik meg e címmel: «Das junge Europa. Monatsschrift für intern. Politik und Wirtschaftsinteressen der Zentralmächte und Orientstaaten» (a «Neue Zürcher Ztg.» f. é. márc. 26., 47S. sz. «Berlin-Budapest» c. elismeréssel szól róla).

szonya csattanósan mutatja. Ime egynéhány tanulságos bizonyító adat. Amikor a hesseni kamarában azt indítványozták, hogy a középiskolákban a török nyelv szabadon választható tantárgy legyen, a megokolásban ezt is olvastuk: «eine umfassende wirtschaftliche Pionnierarbeit in der Türkei nach dem Kriege». Ez év jan.-tól kezdve a fáradhatatlan Dr. Ernst Jäckh vezetése alatt álló «Auskunftsstelle für deutsch-türkische Wirtschaftsfragen» a berlini keleti akadémián heti 3-órás tanfolyamot tart német-török gazdasági kérdésekről. 1916 febr.-tól kezdve R. Junge¹ szerkesztésében az «Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient» jelenik meg (Weimar, G. Kiepenheuer kiadásában). Ugyanezen kiadónál eddig (márc.) 12 füzete jelent meg a Jäckh szerkesztette «Deutsche Orient-Bücherei» c. vállalatnak. Januárban felmerül egy Konstantinápolyban felállítandó «német barátság háza» eszméje.² Ugyanott az osztrák, magyar és német kormány befolyására Keleti Kereskedelmi Társaság alakul. Áprilisban a német birodalmi gyűlés valamennyi pártjából alakult társaság tanulmányútra indul Bulgáriába. Nyelvi tekinteteken kívül főleg gazdasági érdekeknek tudandó be az is, hogy a németek újabban behatóan kezdenek foglalkozni a hollandus nyelvvel (Neue Zürcher Ztg. 1916, márc. 16. sz. 417). A magyar kereskedelem és ipar fejlődéséről és a török-magyar gazdasági és kereskedelmi kapcsolatról tartott előadást márc. végén Konstantinápolyban Balkányi Kálmán dr., a Magyar-Keleti-Központ igazgatója.

10. *Egyesületek.* A németeknek a háború folyamán szinte világhírré vergődött szervező tehetsége nem utolsó sorban azoknak az egyesületeknek működésén alapul, amelyeknek szervezésében jórészt már a háború előtt buzgólkodtak, amit most fokozott mértékben folytatnak. Náluk az organizáció és asszociáció valósággal ikertestvérekké lett és a nagy-német nemzeti eszme szolgálatában áll. Ime néhány erre vonatkozó adat. A háború elején alakult meg a «Reichsdeutsche Waffenbrüderliche Vereinigung», amelynek tagja lehet minden feddhetlen német állampolgár, aki egyszersmindenkorra 3 márkát lefizet. A sikeresebb együttműködés érdekében ehhez hasonló magyar és osztrák testvérszervezetek megalkotása folyamatban van. Emellett március közepén Berlinben hozzáálltak német-magyar egyesület szervezéséhez; Konstantinápolyban török-magyar egyesület alakult, mely t. k. azon fáradozik, hogy török ifjak Magyarországon mezőgazdasági és ipari

¹ Ugyanó «Die deutsch-türkischen Wirtschaftsbeziehungen» címmel vezércikket írt a Frankf. Zeitung febr. 6. sz.-ba.

² V. ö. Traub előadását «Im Hause der deutschen Freundschaft soll Deutschland Werke seiner Kultur darstellen» (Berl. Tageblatt, jan. 23.).

kiképzésben részesüljenek.¹ A régibb «Deutsche Gesellschaft für Islamkunde» mellett dec.-ben Berlinben megalakult a «Deutsch-Israelitisch-Osmanische Union», mely karöltve fog eljárni a konstantinápolyi «Osmanisch-Israelitische Union»-nal. Januárban keletkezett Stuttgartban a «Deutsch-Spanische Vereinigung», Hamburgban az «Ibero-Amerikanischer Verein», melynek működése kiterjed Dél- és Középamerikára, Spanyolországra és Portugáliára. Februárban Münchenben még egy külön «Deutsch-Spanische Vereinigung», úgyszintén tervbe véve egy «Balkan- und Vorderasieninstitut». A régibb keletű «Deutsch-Chinesischer Verband» március óta «China-Archiv» címmel havi folyóiratot indított meg. Berlinben 1914 óta van «Deutsch-Bulgarischer Verein», amelyet mostanában két újabb egyesület követett: az 1916 febr. 18-án alapított «Institut für den Wirtschaftsverkehr mit Bulgarien» és még egy másik. A régibb «Deutsch-Türkische Vereinigung» mellett (ennek tavaly 481, az idén már 2790 tagja volt), ápr.-ban Konstantinápolyban véglegesen megalakították a «Türkisch-Deutsche Vereinigung»-ot, mely házépítési, tanulmányi és irodalmi szakosztályt foglal magában. Egy georgiai herceg mostanában Berlinben német-georgiai társaságot szervezett. A teljesség kedvéért legalább utalnunk kell még azokra az *anti*-egyesületekre, amelyek a háború hatása alatt, hál' Isten nem nálunk, de annál inkább ellenségeinknél, elszaporodtak és az ellenséges államoknak közművelődési és közgazdasági kiközösítését írták zászlójukra. Ilyenek pl. a németellenes egyesületek Francia-, Angol-, Orosz- és Olaszországban; a *Ligue antiallemande pour la défense de la musique française*, s m. t.²

11. *Nyelv és színművészet.* A színháznak nyelv- és műveltségterjesztő hivatását mi magyarok már a békeidőbeli vendégszereplésekből ismerjük. Ebbeli tevékenységüket a németek a háború alatt csak fokozták. Mekkora fontosságot tulajdonítanak annak, kiderül a Berl. Tageblatt febr. 10. sz.-ból, mely egy Keleten működő színtársulatot

¹ A Külügy-Hadügy közli ápr.-ban: A magyar és török kormány megállapodása szerint az idei évtől kezdve 100—150 török ifjú jön hozzánk, hogy a földművesiskolákban és a gyakorlati mezőgazdaságban eltanulják tőlünk az okszerű földművelés elemi gyakorlatát és elméletét s azután tanítómesterei lehessenek honfitársaiknak. — A török-magyar barátság és művelődés érdekében Bánffy Miklós gr. fejt ki buzgó tevékenységet Konstantinápolyban, ahol egy Török-Magyar-Barátság Társaságát és egy Magyar Tudományos Intézetet készít elő, amely utóbbi egyúttal magyar tudósok hajlékúul szolgálna.

² Érdekes különlegességként említjük, hogy az angol «Nation» híradása szerint egy párisi gimnáziumban a felső osztálybeli tanulók angol-ellenes egyesületet alakítottak (N. Wiener Tagbl. 1916 febr. 21.).

ezzel a sokatmondó elnevezéssel tisztel meg: «Deutsches Kulturpionnier-Bataillon Ost Nr. 1.» Reinhardt híres társulata még novemberben aratott babért Norvégiában. Amikor a berlin-konstantinápolyi vasút megindult, a stuttgarti kir. színház társulata Konstantinápolyba rándult és főleg klasszikus darabokat adott elő. Februárban a darmstadti udvari opera 160 tagja Brüsszelben adott elő operákat. Lautenburg berlini szintársulata márciusban a varsói német színházban jiddisch-német dialektusban a Bölc Náhánt adta elő «Nathan der Chochem vün Lessing» címmel. Amikor még az oroszok voltak Varsó urai, ott csupa németellenes darabokat játszottak (A poroszok, a porosz kémek stb.). Amikor pedig a szövetséges csapatok vonultak be, elővették a lengyel színműveket és 80 évi elnyomatás után a színpadon is szóhoz jutott a lengyel nyelv. Áprilisban a berlini Deutsches Theater és a varsói lengyel színház kölcsönös vendéjátékban állapodott meg. Ugyanakkor egy német operatársaság Hágában vendégszerepelt.

Ebben a mozgalomban, legalább közvetve, mi is szóhoz jutottunk. Egy vidéki magyar szinigazgató a belgrádi színház bérbevételére pályázik; a szerb nemzeti színháznak Jagodinába menekült tagjai pedig ott összeálltak és kizárólag magyar darabokat adnak elő. Így febr. 8-án a Vöröshajút játszották és az előadásra magyarnyelvű színlapot is kiadtak.

12. *Poliglottizmus.* Ez a világkavarodás, a nyelvek üldözése, erőszakoskodása mellett, egyúttal kényszerítően fellendítette a soknyelvűséget. Ennek jellegzetes képviselői a jövő kultúrtörténetíró részére oly fontos tábori ujságok. A németek által kiadott ilyenemű ujságokról összefoglaló cikk jelent meg a Neue Züricher Zeitung dec. 19. sz.-ban. Hogy ezek nyelvi tekintetben is mily magas szintájon mozognak, azt a franciák is elismerik, akik szerint a *Gazette des Ardennes* a megszállott tartományok valóságos hírlapjának (*Journal des Pays Occupés*) tekinthető. Egy másik ilyen ujság nov.-tól kezdve három (német, lengyel, orosz) nyelven Luckban jelenik meg: «Lucker Nachrichten», «Luckie Nowosci», «Luckija Nowoste» címmel. A «Belgrader Nachrichten» Willy Uher szerkesztésében dec. 15.-től kezdve jelenik meg. «Belgrádi Lapok» címmel ugyanott magyar lap indult meg febr.-ban. Még tavaly ősszel mozgalom támadt a boszniai mohamedán körökben a török-magyar testvéri viszony fejlesztése érdekében megindítandó magyar ujság ügyében. A «Boszniai Hírek» egyelőre hetenként kétszer fog megjelenni, egyik száma török melléklettel.

V. 13. *A nyelvek vándorlása.* Az alább, bizonyára csak hézagosan felsorolt, de még így is nagyszámú és változatos nyelvmozgalmak a háborúnak egyik legérdekesebb kísérő jelensége. Szinte azt mondhatnók, hogy az ellenséges államokban az idegen polgárok mód-

jára a nyelveket is kiutasítják, bojkottálják, sőt internálják. Viszont a meghódított területeken meghonosítják, esetleg erőszakkal használtatják a maguk nyelvét és ezzel annak területét, hatáskörét kiterjesztik. A nyelveknek e vándorlása és térfoglalása alapján érdekes térképet lehetne rajzolni; ennek határai azonban ma még meglehetősen ingadozók és a békekötés alkalmával nyerne nem könnyű szerrel végleges megállapítást. Annyi azonban máris bizonyosnak látszik, hogy az entente ebből is megfogyatkozva kerül majd ki, ami a franciákra és angolokra inkább csak erkölcsi veszteségszámba megy, mert hisz ők maguk eddig sem igen remekeltek idegen nyelvtudásukkal. Ha nem akarjuk a dolgot szépíteni, meg kell állapítani, hogy mind a nyelvek üldözésének, mind a kedvezésnek az érdek az igazi rugója, bár amannál inkább az érdek felismeréséről kellene szólni a gyűlölség hatása alatt. Viszont a nyelvek felkarolásában a rokonérzés mellett jóval nagyobb rész jut az érdekeltség különböző válfajainak (politikai, közgazdasági stb.). Mindkét mozgalomnak tűzhelye és leghatásosabb eszköze maga az iskola; de fontos tényezők még, mint az imént láttuk, a közgazdasági érdekek, az egyesületek, a színművészet, maga a tábori élet többnyelvű ujságjaival s m. t.

A nyelvek üldözése, kirekesztése mindjárt a háború elején megindult és szünet nélkül folyik még ma is. Az ártatlan ellenséges állampolgárok kiutasításának avagy internálásának módjára a nem kevésbé ártatlan nyelvekkel is éreztették haragjukat és bosszújukat; ez valószínűs kiközösítésben (bojkott) nyilatkozott meg. Az itt következő, országok, majd nyelvek szerint csoportosított adatok némi bepillantást engednek a nyelveknek e háborús mozgalmába.

A németek nyelvi szabadelvűségét bizonyítja az ellenséges foglyok és sebesültek részére kiadott idegennyelvű ujságok és folyóiratok nagy száma. Ilyenek pl. *Le Héraut*, melyet a zossenai fogolytábor részére két francia fogoly szerkeszt. Weselben jelenik meg a *Bulletin pour les prisonniers français en Allemagne*, melyet valamennyi németországi francia fogolytábornak megküldenek. Ez az eszme a franciáknak annyira megtetszett, hogy német foglyaik részére egy torzkiadásban utánozták. Ide tartozik még az angol *Camp Echo* a Man szigetén tanyázó német foglyok részére. Még 1914 okt.-ben Berlinben számos tudós és író szövetkezett egy tíz nyelven megjelenő folyóirat kiadására az ellenségek rágalmazó hadjáratának ellensúlyozására. Mindjárt a háború elején a berlini Weidmannsche Buchhandlung kiadásában új orosz nyelvtan jelent meg, melynek ismertetésekor a «*Monatschrift f. höh. Schulen*» (1915, jan., 61. l.) t. k. ezt írja: «Részünkre az orosz a Keleten a jövő nyelve lesz, amelynek tanulmányozása nélkül mi ott nem fogunk többé boldogulhatni».

Ime néhány adat *Ausztriából*. 1914 okt.-ben Karinthiában mozgalom indult meg avégből, hogy az ottani középiskolákban a francia nyelv tanítását helyettesítsék az olasszal. A galíciai menekültek sürgetésére Brünnben lengyel főreáliskola felállítását határozták el, mely 1915 jan. 15. megnyílt. Jan. 1. óta a Bécsben élő Dr. Jaworski Lipót lovag szerkesztésében «Polen» című hetilap német nyelven szolgálja a lengyel érdekeket. Aug.-ban br. Forster vasúti miniszter valamennyi államvasút igazgatóságához intézett rendeletében a német nyelvnek mint a hadsereg szolgálati nyelvének ismeretét kötelezőnek mondja minden vasúti alkalmazott részére. Jún.-ban az osztrák Lloyd durazzói ügynöksége elhatározza, hogy az adriai kereskedelmi forgalomban az eddigi olasz nyelv helyett a németet és az albánt teszi hivatalos nyelvvé. Nov.-ben az osztrák kormány Lublin és Cholm volt orosz kormányzóságok iskoláiban a tanítás nyelvéről az ukrain, német vagy lengyel nyelvet állapította meg, aszerint, hogy van-e legalább 40, az illető nyelven beszélő tanuló. Ugyanakkor a varsói és lodzi zsidó tanítók Orosz-Lengyelország zsidó népiskoláiban a jiddisch nyelv tanítását kívánják. Végül 1916 jan.-ban Coudenhove gróf csehországi helytartó tudatta a csehországi hatóságokkal, hogy minden tartományi, közigazgatási és rendőri hivatal hivatalos nyelve a német. E rendelet szigorú megtartásáért a hivatali főnökök felelősek. Ápr.-ban a szerbiai osztrák és magyar katonai kormányzóság elrendeli, hogy a szerbiai iskolákban a német és a magyar ny. tanítását kötelezően illesszék be (a németet már előbb bevitték).

Ez a nyelvi mozgalom eljutott *Törökországba* is, ahol az idegen nyelvek közül a háború kitöréséig a francia szinte egyedül uralkodott. 1914 okt.-ben a stambuli mintaiskolában elrendelik a német nyelv tanítását. Dec.-ben a kapitulációk megszüntetésekor rendelet jelenik meg, amelynek értelmében a külföldi iskolák engedélyezési okmányaikat két hónapon belül a közokt. minisztériumnak tartoznak bemutatni, úgyszintén tanterveiket és tankönyveiket. Ezekben az iskolákban a török nyelvet ugyanolyan terjedelemben kell tanítani, mint az illető nemzet nyelvét; a történelem és földrajz tanítására a török nyelv kötelező. A francia hadüzenet után Konstantinápolyban 52 francia kongregációs iskolát zártak be, melyek a külföldi politikai aknamunka titkos telepeinek bizonyultak. Nagy részüket ozmán állami iskolákká alakították át világi tanszemélyzettel. A tanerők képzése a török közoktatási reformmozgalmak középpontjában áll. Egyelőre a szövetséges államokból, főleg Németországból toboroznak megfelelő tanerőket. Így 1916 febr.-ban a török minisztertanács határozatából német tanítókat hívtak meg az állami középiskolákba («Sultanie-Lyzeen»). A közvélemény mindjobban kedvez a német nyelvnek, melyet nemcsak

rendes tantárgyként fogadnak be, hanem egyes tantárgyak tanításában közvetítő nyelvül is. Németországban élénk figyelemmel és jogos reményekkel kísérik ezt az átalakulást s ingyenes tanerők kiküldésével igyekeznek buzditani, tudva, hogy ez a kulturális befektetés majdan közgazdasági téren is megtermi gyümölcseit. (Lásd C. H. Becker: *Das türkische Bildungsproblem*, Bonn, Cohen, 1916).

Franciaországban már 1914 okt.-ben ilyen hangok hallatszottak: «A nyelv a fajok lelke. Genoveva országában nem akarjuk többé hallani, sem beszélni Attila (?) rettenetes barbár nyelvét. És amikor számúzzuk a német nyelvet, szerencsésen hozzájárulunk a teutonok leveréséhez.» Egy hónappal később a «*Temps*» már józanabban ír, sőt kifogásolni meri, hogy a francia középiskolákban, ahol az angol és a német nyelv szabadon választható, abban az iskolaévben a tanulók legnagyobb része az angolt választotta. Bár ennek megvannak az érzelmi okai (utálat minden iránt, ami német, a német nem világnyelv és sohasem is lesz az) — hogy Kruppot, Essent és a német tudományt jobban megérthessék, mégis szükségesnek tartja a német nyelv tanulását. Hogy a német nyelvre milyen sors vár a háború után Franciaországban, arra érdekes világosságot vetnek a *La Renaissance* francia folyóirat által felvetett körkérdésre beérkezett válaszok.¹ Maurice Barrès és Jules Combes feleslegesnek tartja a német nyelv tanulását; ellenben Pierre Baudin szenátor és volt miniszter, David Mennet, a párisi keresk. kamara elnöke, úgyszintén J. Reinach a német nyelv mellett foglal állást. Reinach szerint a német nyelv ismerete a franciák részére ezentúl még szükségesebb lesz, mint eddig, mert Németországnak közgazdasági tevékenységét a vegyesnyelvű országokban csak így lehet majd sikeresen ellensúlyozni. A német nyelv vitája folytatódott, amikor az Elzászból megszökött Wetterlé abbé annak kiirtása mellett foglalt állást, d'Estournelles de Constant, az ismert politikus és békebarát és René Millet volt nagykövet ellenben változatlanul hangoztatták a német nyelvnek szükséges voltát (a «*Humanité*» után «*Fremden-Blatt*» nov. 20.). Az imént idézett francia folyóiratot megelőzte «*Az Ujság*», mely aug. 21.-én («*Jegyzetek a hétről*») azt a kérdést adja fel olvasóinak, vajjon tanuljunk-e tovább is idegen nyelveket és különösen tanuljunk-e ellenségeink nyelvét? Az eredmény, melyet a lapnak aug. 27. sz. közöl, inkább örvendetes, mint meglepő és fényes bizonyosságát adja a magyar közönség szellemi érettségének. A felvetett kérdésekre ugyanis 3752-en igennel válaszoltak, 3-an rideg nemmel, 18-an csak a németet, esetleg még az eszperantót ajánlották.

¹ Kivonatossan közölték: *Frankfurter Zeitung* (okt. 6.); *Neues Wiener Tagblatt* (okt. 7.); *Az Ujság* (okt. 12.).

Angliában még 1914-ben egy cambridge-i tanár a *Times*-ban nyilvánosan' leszólja Goethét. Ugyanott eltiltották a német nyelv használatát az utcákon. 1915 febr.-ban Málta szigetén az angol mellett az olasz ny. tanítását is megengedték. Márc.-ban a kanadai Berlin-Ontarioból az a hír érkezik, hogy az ottani iskolai hatóság a városi iskolákban megszüntette a német ny. tanítását és elrendelte, hogy az olvasókönyvekből kizöböljék ki a «Deutschland, Deutschland über alles!» c. dalt.

Szerbia. Amikor Pasicsné a hadsegélyezés tanulmányozása végett 1915 jún.-ban Londonban tartózkodott, elmondta, hogy a német mérég ellensúlyozására angol szellemmel és ideálokkal kell beoltani a szerbséget és hogy a nyelvi nehézségek elhárítása végett a szerb ifjúság már megkezdte az angol nyelv tanulását.

Oroszországban azon kezdtek, hogy a moszkvai zeneakadémiából kizárták a német zeneszerzők műveit és az otthon falai közé száműzték. A száz. évnél idősebb «St. Petersburger Zeitung» után nem-sokára eltiltották valamennyi németnyelvű ujságot. A középiskolákban fennálló «szülői bizottságok» felterjesztésben arra kérték Kasso közoktatásügyi minisztert, hogy a német nyelv tanítását helyettesítse az angoléval; ez azonban a miniszter helyes belátásán megtört. Még 1914 nov.-ben az oroszok Keletgalicia öt helységében orosz nyelvi tanfolyamokat szerveztek a galíciai tanítók részére és irtó hadjáratot indítottak a ruthén kultúra ellen. Egy lengyel дума-tag kérésére a közokt. miniszter megengedte, hogy Orosz-Lengyelország nagyszámú lengyel magániskolájában a világtörténelmet és földrajzot lengyel nyelven taníthassák; az orosz történelmet és földrajzot azonban ezentúl is orosz nyelven kell tanítani. Ugyanakkor erélyesen folyt Lembergnek erőszakos eloroszosítása: valamennyi iskola orosz jellegű lett és a gyermekek ezreit Oroszország belsejébe hurcolták, hogy annál jobban részesülhessenek az orosz kultúra áldásaiban. Mindenütt nyelvi tanfolyamokat szerveztek a lengyel és a ruthén pótlására, sőt egy orosz tanszerkiállítás előkészítésébe is fogtak. Másrészt azzal kecsegtették a lengyeleket, hogy a varsói egyetemen két lengyel tanszéket állítanak fel. 1914 jún.-ban egész Oroszországban eltiltották a német nyelvet; júl.-ban a közokt. miniszter elrendelte, hogy a német telepek iskoláiban az orosz nyelv legyen a tannyelv; minden tanító el-távolítandó, aki nem tud oroszul; májusban az orosz ujságok tüntetően kis kezdőbetűvel kezdték írni a német személyneveket (pl. kaiser wilhelm), a dumának augusztusi ülésén, amikor a jobboldal erélyes rendszabályokat követelt a németek teljes kiirtására, Miljukov, az ismert kadetvezér kijelentette, hogy az egész orosz kultúra és közgazdaság a németeknek köszönhető; a Frankf. Zeitung dec. 25. sz.-nak «Die

neuen Russen» c. cikke beszámol a német hely- és személynevek eloroszosításáról; márc. 29. esti sz. vezércikke: «Der Kampf gegen das Deutschtum in Russland».

Olaszországban is vak osztrák- és németgyűlölet kapott lábra, mely a tudományt, az iskolát és képviselőit nem kímélte. Így májusban Rómában bezárták a német iskolát tanítóhiány (?) miatt.

Ezen az ország- és világszerte megnyilatkozott világháborún végigtekintve, teljes tárgyilagossággal állapíthatjuk meg erkölcsi fölényünket. Ennek érdekében és a teljesség kedvéért azonban följegyezzük azokat az «üldözéseket» is, amelyeket mi elkövtünk. Ime néhány adat. A bolgár kormány elhatározta, hogy az országban levő francia és olasz iskolákat bezárattja (nov. 3.). A német kormány abba a kényszerhelyzetbe került, hogy Elzász-Lotharingiában megszorítsa a francia nyelv területét. Nálunk a cirill-írás kiküszöbölésére irányuló mozgalmat jegyezzük fel, mely 1915 elején Horvátországban, majd Bosznia-Hercegovinában valósult meg és több hivatalos rendeletben jutott kifejezésre. 1916 márc.-ban a meghódított Cettinjében újság indult meg kéthasábos latin és cirill szedéssel. Hadvezetésünk Albániában eltörölte az olasz helyneveket és visszaállította a régi albán neveket. Nálunk Beöthy Zsolt terjesztett indítványt a M. T. Akadémia elé a helynevek magyarosítása érdekében.

A nyelvkérdés háborús tanulmányozása megerősíti azt a más irányban is tapasztalt jelenséget, hogy a hadban álló népekben a nemzeti érzés és öntudat hatalmasan nyilatkozik. Mindenütt a nemzet nyelvének térhódítását, vagy legalább is eddiginél különb uralmát hirdetik és követelik. Ez a nyelvi világralom (imperializmus), érthetően, különösen a németeknél lobbant fel hatalmasan. Oroszországban az orosz nemesség kongresszusán (Szt. Pétervár 1915 ápr.) Gurkov azt fejtegette, hogy minden szláv népnek el kell fogadnia az orosz nyelvet az általános érintkezés és az irodalom nyelvül. Bulgária nyíltan hirdeti, hogy bolgár főiskoláinak szaporításán fáradozik. A török középítési miniszterium még nov.-ben törvényjavaslatot terjesztett be, melynek értelmében az ügyvitel és levelezés valamennyi intézettel és vállalattal francia helyett kizárólag török nyelven folytatandó. A konstantinápolyi egyetemre meghívott német tanerőknek egy év leforgása alatt el kell sajátítaniok a török nyelvet. A kapitulációk teljes megszüntetésével kapcsolatban jan.-ban Talaat bey török belügyminiszter kijelenti, hogy az idegen iskolákat török felügyelet alá helyezik. A törökök nagyon ünneplik Sia Gök Alp Beit, a bolgárok Paissy szerzetest, akik hazájukban a nemzeti újjászületés apostolai. 1916 ápr. 2. nyitották meg az első bolgár iskolát Nisben. Ezt a mozgalmat a szövetségeseknek kölcsönösen számba kell venniök. Erre

utalt Fr. Naumann is, amikor a Rd. Waffenbrüderliche Vereinigung kebelében dec. 10. tartott előadásában t. k. figyelmeztetett arra, hogy Törökországgal szemben ezentúl nem szabad kizsákmányolási politikát, sem pedig germanizálást követni, mert Törökország kizárólag a törököké kell hogy legyen és maradjon. És — teszem hozzá minden magyar nevében — ugyanez áll Magyarországról is. Hogy a németek Törökországgal szemben máris számolnak ezzel a nemzeti fellendüléssel, azt t. k. a következő cikkek bizonyítják: «Der Nationalismus im türkischen Wirtschaftsleben» (Berl. Tagebl. 1916, 97. sz., febr. 22). «Nationalismus und gewerbliche Entwicklung», Sprachenfrage und Unternehmertum in der Türkei (Kölnische Ztg. 1916, 350. sz., ápr. 5).

A nyelveknek e hatalmi törekvésével párhuzamos a *nyelv tisztaságára* irányuló mozgalom, amelyről, legalább röviden, szintén meg kell emlékeznünk. Itt két egymástól lényegében eltérő, sőt helyben és időben különböző jelenséget tapasztalunk. Az egyik az, hogy az egymással szövetséges nemzetek fiainak nyelvi érintkezése folytán a szavaknak és szólásoknak bizonyos, hogy így mondjuk: katonaelimológiai korcsalakjai származnak (pl. a magyar katona németsege, Französisch-Deutsch stb.). A másik, ennél értékesebb, mélyebb és maradandóbb hatás a hatalmasan fellendült nemzeti érzéssel kapcsolatban az anyanyelv tisztaságát műveli féltő gondoskodással és azt minden idegen, külső befolyástól megtisztítani igyekezik. Ez az irány különösen Németországban vetett nagyobb hullámokat, ahol a régi «Allgemeiner Deutscher Sprachverein» ismét sorompóba lépett. Ezek a «Verdeutschungsbestrebungen» gyűjtőnéven ismeretes törekvések napirenden vannak a német újságokban és folyóiratokban és a jó izlés rovására nem egyszer túlzásba csapnak át. Részletes és kritikai méltatásuk azonban a német nyelvtudományra tartozik. Angolországban a törvény nyelvének tisztaságára vonatkozó *Indicments Act 1915* f. é. ápr. 1. lépett életbe.

KEMÉNY FERENC.

A KÖZÉPISKOLAI REFORM ÉS A REÁLISKOLA.

A középiskolai reform kérdésében 1913 óta elhangzott miniszteri nyilatkozatokból úgy látszik, hogy az egész középiskolai rendszer *lényeges* átalakításáról van szó. A reform, hogy az egységes jogosítást megadhassa, a középiskolák tantervét a mainál még közelebbre akarja egymással hozni; sőt a középiskolák és a polgári iskola közt is szorosabb kapcsolatot akar létesíteni. A közös alapot a német reálgimnázium mintája adná meg s így a latin nyelvet valamennyi középiskola, mint kötelező tárgyat tanítaná, azonban nem az I. osztálytól